

FEKETE KÁROLY

Illyés Endre

(1897–1962)

Életútja

A Szatmár megyei Tunyogon született 1897. augusztus 25-én. Apja, Illyés József tunyogi református kántortanító volt, anyját Máté Eszternek hívták. A család kilencedik gyermeke volt Illyés Endre, aki korán árvaságra jutott, s így élete küzdelmeiben nagymértékben magára volt utalva. Középiskolai érettségijét a debreceni Református Főgimnáziumban szerezte 1915-ben. Teológiai tanulmányait a Debreceni Egyetem

Hittudományi Karán és a kolozsvári Teológiai Akadémián végezte. Lelkeszi oklevelét 1920 szeptemberében kapta meg Kolozsvárott, jeles eredménnyel.

Egy évet töltött mint segédlelkész Zilahon, majd nevelőként működött gróf Kendeffy Gábor családjánál, és helyettes lelkész volt Óraljaboldogfalva kis gyülekezetében. 1921–1924 között miskolci állami hitoktatóként elemisták, majd Szegeden középiskolások (1924–1933) között lett vallásoktató. Szegeden közben bölcsészeti előadásokat hallgatott, és itt szerezte meg 1925-ben első doktorátusát filozófiából, hogy aztán az 1925/26. tanévben a Claparede-ösztöndíj kedvezményezettjeként Genfben mélyülhessen el a valláspedagógiai tanulmányokban. 1933-ban újabb emelkedést és feladatot jelentett számára az, hogy a debreceni Dóczi Tanítóképző Intézetbe került vallástanárnak.

Teológiai doktorátusát 1936 decemberében *A magyar református földművelő ifjúság lelkigondozásának története* című értekezésével szerezte Debrecenben, 1941-ben pedig teológiai magántanári címet kapott.¹

Az ifjabb korosztállyal való foglalkozásban már jártas Illyés Endre 1941-től lett a Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Kara mellett működő Lelkeszképző Intézetnek a tanára. 1950-től kezdve pedig – az egyetem hittudományi karának Teológiai Akadémiává történt átszervezése után – néhány éven át az akadémián professzorként működött (1950–1953).² Életének utolsó éveiben az Észak-Tiszántúl református egyházközségeinek nyomtatott, írásos és

¹ DE Hittudományi Kari Jegyzőkönyvek XXIII. Debrecen, 1940/41. 158. szám.

² Theologiai Akadémiai Jegyzőkönyvek. Debrecen. 1953/54. I. rendes ülés. 14. szám. Kellott a hely Békefi Benő nyíregyházi lelkésznek, akit teológiai professzorrá akartak választani, lásd ugyanennek az ülésnek a 15. száma alatt tárgyaltakat.

tárgyi kincseinek felméréseivel, megörökítésével foglalkozott. Gyűjtőútjai alkalomával gyakorta végzett igehirdetői szolgálatot volt tanítványai gyülekezeteiben. 1962. április 18-án Debrecenben halt meg.³

Illyés Endrét a gyakorlati teológia tudományának szerteágazó területei közül különösen is a lelkigondozás (poimenika) és a keresztyén nevelés (katechetika) egy-egy speciális területe érdekelt. Nyomatásban megjelent művei egyértelművé teszik, hogy minden szempontból kutatta a magyar református nép lelkivilágát és környezetét, másrészt nagyfokú felelősséget érzett a református iskola felekezeti-hitvallásos karakterének kialakításában és megőrzésében. Röviden: a református nép és nevelés elkötelezettje volt.

A magyar református nevelés elkötelezettje

Illyés Endre negyven esztendő telt el a keresztyén nevelés szolgálatában, amelynek során minden korosztállyal meg kellett ismerkednie. Illyés Endrében, a keresztyén nevelői személyiségben találkozott az iskolaszeretet és a diákszeretet, s ez ösztönözte arra, hogy másik kutatási területe a valláspedagógia legyen. Ennek eredményei a következő tanulmányok:

– *A diákszeretem vallásos és erkölcsi elemei*, Szeged, é. n.: eligazító jellegű írás.

– *A felekezeti tanítónőképzők felekezeti jellege*, Debrecen, 1939.: az akkori kor különböző felekezeti tanítónőképzőinek bemutatása.

– *Középiszkolás lányok konfirmációja és első úrvacsoravétele*, Debrecen, 1940.: feltárja azt a különös világot, amelyben a 13-14 éves konfirmandus leányok élete zajlik. Személyes vallomásokat szolgált meg: mit vártak és mit nyertek az úrvacsorától. A spontán megnyilatkozások csokra előtt tisztázza az úrvacsora református felfogását, bemutatja a konfirmáció vázlatos történetét és problémáit.

Kiseb írásai még: *Gondolatok a református iskolák református jellegéről* (Debrecen, 1940); *Az osztályfőnök munkája református szempontból*.

Amikor 1940-ben, a debreceni hittudományi kar megüresedett egyházszenoklattan, egyházszertertartástan és valláspedagógiai tanszékére a pályázatok beérkeztek, akkor Makkai Sándor professzor adott értékelést a jelöltekről. Illyés Endrét

3 Nekrológok, emlékezések, méltatások Illyés Endréről: Tóth Endre: Dr. Illyés Endre (1897–1962), RE 14 (1962)/7, 162–163., Kiss Sándor: D. Dr. Illyés Endre, ThSz ú.f. 5 (1962)7–8, 234–235., Molnár Ambrus: Dr. Illyés Endre 1897–1962, In: Vallási néprajz 2. – Protestáns egyházi források, kutatók, hagyományok, Budapest, 1985, 218–229., Molnár Ambrus: Illyés Endre, a református egyházi néprajz úttörője, Confessio 9 (1985)/4, 13–15., Balassa Iván: Száz éve született Illyés Endre, 1897–1962, Honismeret 1997/6. 18–19., Molnár Ambrus–Fekete Károly–Újváry Zoltán: D. Dr. Illyés Endre teológiai professzor emlékezete, ThSz ú.f. 41 (1998)/2, 102–108., Fekete Károly: Illyés Endre a nevelés és az egyházi néprajz elkötelezettje, In: Vallási Néprajz 11. – Illyés Endre néprajzi tanulmányai, Debrecen, 2002, 9–11., Fekete Károly: D. Dr. Illyés Endre a gyakorlati teológus, In: Baráth Béla Levente–Gonda S. László (szerk.): Orando et laborando – A Debreceni Református Hittudományi Egyetem évkönyve a 471. tanévről 2008/2009, 59–66.

többek között így jellemezte: „*Illyés Endre elsősorban pedagógus és theologus-mivolta ennek van melléje rendelve. Ez nem jelenti azt, hogy a theologiai öntudat tisztaságára nem törekszik, csak annyit jelent, hogy nála ez a szempont nem emelkedik a másik fölé.*”⁴

Kommentár nélkül ebből a véleményből úgy tűnik, mintha nevelői munkája fele útján Illyés Endrét úgy ismerték volna inkább, mint aki valláspedagógus. De hogy ez a megállapítás mennyire relatív, az akkor lesz világos, ha a fentiekhez hozzátesszük, hogy Makkai Sándor megállapítása az akkor – Illyés Endre elől – egyetemi katedrát elnyerő Czeglédy Sándorhoz viszonyítva igaz. Ezt bizonyítja az, hogy egy év múlva (1941) már a Lelkészképző Intézetben ő is teológusokat tanít. Kállay Kálmán lelkészképző intézeti igazgató azért ajánlja az egyházkerületi közgyűlésnek megválasztásra, mert „*személyében a magyar református theologiai főiskolák tanári kara egy kiválóan képzett, lelkipásztori jellemű és erőteljes nevelőképességű tanárral gyarapodnék.*”⁵

A Lelkészképző Intézet⁶ az egyetemen folyó tudományos szakképzés mellett önállóan szervezett intézményként működött, amelynek az volt a feladata, hogy szervezze és adja meg a gyakorlati egyházi képzést, illetve erősítse az oktatásban az egyházi hatást, adjon képet a tiszántúli lelkiségről, segítse a gyülekezetismeretet, teremtsen a kötelező bentlakásos internátusban gyülekezeti életet. A hivatalos tájékoztató szerint: „*A jó lelkipásztor, a pásztori lelkület, szolgálatokban gyakorlódás, feladatok sorában elindulás szükségét a lelkészképző intézet van hivatva megoldani. Az intézet igazgatója, egy tanára és ének-zenében, modern nyelvekben kellő felkészültséget nyújtó előadói a hivatástudat fejlesztése mellett a gyülekezeti élet feladatait látják maguk előtt és munkálják az adott lehetőségek szerint.*”⁷ D. Dr. Illyés Endrével ez a praktikus oldal erősödött. Az általa tanított tárgyak közvetlenül biztosították a diákjaival való közvetlen munkakapcsolatot: I–II. év: Bevezetés a gyülekezeti szolgálatokba; III. év: Pasztorális gyakorlat; IV. év: Valláspedagógiai gyakorlat.

Illyés Endre teológiai nevelésről alkotott elképzelésébe, gondolatvilágába és tendenciájába hitelesen bevilágít egy kis füzetecskéje *Az én igám gyönyörűséges* címmel, amely egy 1943-ban írt tájékoztató a Debrecenbe jelentkező teológusoknak. A Lelkészképző Intézet éppen Illyés Endre tanársága alatt szerveződött át. Bővült a tanári kar, elkezdődött a teológusélet belső átrendeződése az egyesületi munkák világából a teológusgyülekezetté váláshoz. Egy másik új kezdeményezésben is aktívan részt vett: a szórványgondozói munka⁸ szervezésében. Az ötlet Kolozsvárról vették át. Az elindulásakor két konferenciát tartottak, majd a Debrecen hatósugarába eső reformátusságot célozták meg Érmellék irányában. Rendszeres kiszállásokat szerveztek, nyaraltatták a szórványban élő református gyer-

4 Hittudományi Kari Jegyzőkönyvek. 1939/40. 1940. május 15. XI. rendes ülés. 402. szám. 2. pont.

5 A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Jegyzőkönyvei. 1941. 286. szám. 177. oldal.

6 Erdős Károly: A Lelkészképzőintézet története, In: Koll. tagozatai, 117–135., Tibori János 1998, 11–116.

7 Illyés Endre: *Az én igám gyönyörűséges*, Debrecen, 1943, 17–18.

8 Lásd Illyés Endre: A szórványmunka további lépései, *Közlöny* (1943/44)/6, 42–43.

mekeket. Az 1943/44. tanévben örömmel ad hírt arról Illyés, hogy „a régen tervezett missziói lelkészi állások közül egy féltucat Szatmár megyében már a közeljövőben betöltés alá kerül. [...] – s megemlíti a rá jellemző kitétel – *A teljes értékű, tehát a vidék nyelvén is beszélő lelkipásztorok felkészülése részben a mi feladatunk lesz a jövőben is.*”⁹

A múlt mellett a „jövő szem előtt tartása” – egy külön fejezetet érdemelne Illyés Endre nevelőmunkájában. Szinte tűzbe jött a hangja egy 1933 őszi Nagykovácsfalva tartott segédlelkész-konferencia után, amikor a debreceni teológusoknak ennek apropóján ír: *Segédlelkészproletáriátus? – Munkatárs? – Újnemzedék?* címmel a *Közlönyben*.¹⁰ „A jövő szempontjából én a következő előkészítő munkát várnám az utánunk jövő nemzedéktől: 1. A külföldi lelkészi, azaz lelkészesség előtt álló, hasonló kérdések előtt álló ifjúság magatartásának szemmel tartását, a külföldi »segédlelkészi kar« munkáinak, feladatainak feltárását; 2. Minél alaposabb és komolyabb felmérését nálunk a lelki szükségnek, azoknak a helyeknek felsorolását, térképen is feltüntetését, ahol nagyszámú híveink teljesen kívül esnek a lelkészi gondozó munkán; 3. Minél alaposabb tanulmányokat a magyar református nép megismerésére, a lelki kapcsolópontok megtalálására, az evangélium befogadásától húzódozás okainak kimutatására stb.; 4. A hivatásérzet növelése szempontjából a kiváló lelkipásztorok (hazaiak és külföldiek) életének tanulmányozását.”¹¹

Illyés Endre igen komolyan vette nevelői feladatát a teológiai hallgatók között. Ennek bizonyossága az az írás, amelyet a II. világháború utáni ébredés idején, 1947/48-ban adott közre. Az intézményi szituáció a következő volt: egyházpolitikai képtelenségek zajlottak az egyházon kívül, és ébredési hullám söpört végig az egyházon belül. Ennek a két tendenciának az egymásnak feszülése szenvedélyes vitákat váltott ki az akkori teológus ifjúság között. A megújulást óhajtok táborába tartozott Illyés Endre is, de a Bethánia Szövetség túlsúlyát nem támogatta.¹²

A magyar református nép elkötelezettje

Illyés Endre szemléletében a magyar református népnek rangja van, értékesnek tartja, s azt érzi küldetésének, hogy ezt a drága kincset tudatosítsa, ennek emlékeit átörökítse.¹³ Meggyőződése, hogy „a földművelő nép adta egyházunknak nemcsak a hívek sokaságát, hanem egyben a vezető lelkészi-tanári-tanítói réteg mindenkori

9 I. m., 43.

10 *Közlöny* 64 (1933)/1–2, 10–11., (1933)/4, 3–5.

11 *Közlöny* 64 (1933)/4, 3.

12 A kor feszültségeihez lásd: Tibori János 1998, 102–109. Illyés Endre álláspontjához lásd *Közlöny* (1947)/3, 2.

13 A fejezetben említésre kerülő tanulmányok mellett lásd még: „A lelki megébredések feltételeiről”, In: Csikesz Emlékkönyvek II. oldalszám. „A Károlyi Biblia és a magyar néplélek”, In: Károlyi Emlékkönyv, Debrecen, 1940, 338–357.

gazdag utánpótlását, drága kiválóságait, a nemzet vérfrissülését, előbbmenetelét is – az alapvető fontosságú életfenntartó eszközök előteremtése mellett”.¹⁴

Tudományos szempontból *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallási világára* című, Szegeden 1931-ben megjelent könyvével vált ismertté ezen a kutatási területen. Programadó műnek is tekinthető ez, mivel itt fogalmazza meg először azt, hogy itt egy életre szóló feladatot vállal. Könyve jellegéül Széchenyinek Kőrösi Csoma Sándor sírkövére metszett mondatát választotta¹⁵, amelyre a könyv bevezetésének végén így utal vissza: „Kőrösi Csoma sírfeliratát pedig azért választottam jeligéül, mivel meg vagyok győződve arról, hogy a hazában élő magyarságot felkutatni (azaz minden vonatkozásában megismerni) csak olyan rajongó lelkesedéssel, magunkat teljesen háttérbe szorító önzetlenséggel, a meg-nem-értés-sorsát vállalás kockázatával, a szegénység, egyedülvalóság hősiességével, a nagy célért szeretetben elégsz elszántságával lehet, mint azt ő tette az őshaza keresésénél. Bár ilyen áldozat volna az én kutató munkám is a földművelő magyar nép minden rendű és rangú vezetőjének, irányítójának szolgálatában.”¹⁶

Úttörő munkát adott ki a kezéből Illyés Endre ezzel a kötettel, mert az egyházismeret tudományának kiépítéséhez szolgáltat igen értékes szempontokat és anyagot. Módszere történeti és leíró. Ujjhegyre szedi a református nép vallásos tudattartalmának elemeit, kegyességének megnyilvánulási formáit, az erkölcsi élet vetületeit, és kitekintést tesz a református néphitben élő magyar ősvallás nyomaira. Könyve vége felé két megállapítást tesz: „1. *A magyar református földművelő nép belsőleg erős, szilárd, öntudatos, külsőleg büszke, arisztokratikus vonásokat mutató egyéniségekből áll; 2. De a néplelket alkotó egyének lelkületében s így a néplelekben is valami hullámozás, be nem végzettség, az ellentétekben járás szélsősége, új utak keresése is megállapítható.*”¹⁷

Később szinte prófétai módon jelenti ki, sürgetve a megmentés munkáját: „*A néplelek válságba jutásáról ma még nem beszélhetünk (1931!), de bekövetkezhetik, ha a vezetők, irányítók meg nem találják a kivezető utat, ha nem jön a mielőbbi anyagi segítség, az önzetlen támogatás, és szeretet; ha senki meg nem adja a magasabb, tömörebb belső életre jutás indításait a világnézeti harcokkal törődni nem tudó népnek; ha nem nyújtjuk az eleven, a kor eszméivel ötvöződő református keresztyénséget a magasságok után vágyó, Isten szentségével, felségével egészen megteljesedett, a vele való közvetlen*

¹⁴ Illyés Endre: *A magyar református földművelő ifjúság lelkigondozásának története*, Debrecen, 1936, 8.

¹⁵ „Egy szegény árva magyar, pénz és taps nélkül, de elszánt, kitartó hazafiságtól lelkesítve, Kőrösi Csoma Sándor, bölcsőjét kereste a magyarnak és végre összerokadt fáradalmi alatt. Távol a hazától alussza örök álmát, de él minden jobb magyarnak lelkében.”

¹⁶ Illyés Endre: *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára*, Szeged, 1931, 8.

¹⁷ I. m., 195.

kapcsolatra óhajtozó, az egyedül imponáló nagy Isten mellett boldogan felemelkedő földművelő véreinknek.”¹⁸

Ennek a vizsgálódásnak egy másik lecsapódása a *A magyar református földművelő ifjúság lelkigondozásának története* (Debrecen, 1936) című doktori értekezése. A lelkigondozástan egyik elfeledett református alapelveire irányítja az olvasó figyelmét. Míg a kortárs teológusok a megelevenedő valláspszichológiai irányzatokra figyelnek, addig ő rámutat arra, hogy a személyes, egyéni lelkigondozás mellett kiaknázatlan terület a kollektív, a gyülekezeti közösség által folytatott lelkigondozás. Az egyházat – Kálvin tanítását szem előtt tartva – mint lelkigondozói közeget mutatja be: „Lelkigondozói munkája nem egyes esetekre előírt receptek alkalmazásából áll, hanem felülről adott parancsolatok engedelmes megtartásában az élet egészének az Isten kinyilatkoztatott akaratahoz szabásából. [...] Isten az életet kegyelmes akarataiból ki akarja fejleszteni, teljességre akarja juttatni a hívő családon, az egyház szolgálatában álló iskolák nevelő munkája, az Igén, sákramentumokon, fegyelmen és az egyház minden anyafogalmából fakadó gondozói munkáján át, hogy az élet az Ő szolgálatában megdicsőüljön. A parancsoló szuverén Isten akarata érvényesül itt is, és ez teszi a lelkigondozást református keresztyénné.”¹⁹

Életművének ez a része és az ehhez csatlakozó gyűjtés egy hálásabb utókor után kiált. Évtizedekkel halála után jó tudni azt, hogy a Doktorok Kollégiuma néprajzi szekciójával akadnak folytatói egyházunkon belül is az Illyés Endre által megkezdett munkának. Műveinek maradandó értéke a lelkiismeretes anyaggyűjtés és a hatalmas anyagmennyiség közlése. A fent már említett tanulmányai mellett bizonyítják ezt a posztumusz megjelentetett *Keresztelési stóla a Magyar Református Egyházban*, *A házassági stóla a Magyar Református Egyházban* és a *Rozmaring a magyar népdalokban* című tanulmányai.²⁰

Illyés Endre ilyen tárgyú gazdag hagyatékkanyagát a Debreceni Református Kollégium Adattára őrzi. Sajnos a történelem vihara elsodorta annak a Népéletrajzi Intézetnek a létrehozását, amelynek tervét Illyés Endre 1946 őszén eltervezett és beterjesztett a Vallás- és Közoktatási Minisztériumhoz.²¹

Kathona Géza szavai egész munkatílusára vonatkoztathatók: „Évek hosszú során tántoríthatatlan céltudatossággal végezte adatgyűjtő munkáját [...] Hangyaszorgalommal sikerült olyan adathalmazt összehordani, mely gazdag kincsesbányául és tömör

18 I. m., 208.

19 Illyés Endre: *A magyar református földművelő ifjúság lelkigondozásának története*, Debrecen, 1936, 7.

Ugyancsak ezt a gondolkodásmódot fogalmazta meg a magántanári vizsgálódásában „Lelkigondozás és egyházfegyelmezés” címmel, illetve „Egyházfegyelem a magyar református egyházban a XVI–XIX. századokban” (Debrecen, 1941) című tanulmányában.

20 Mindhárom tanulmány a Vallási néprajz 11. – Illyés Endre néprajzi tanulmányai (Szerk.: Bartha Elek–P. Szalay Emőke), Debrecen, 2002. című kötetben jelent meg.

21 Újvári Zoltán: Illyés Endre terve a Népéletrajzi Intézet létesítésére, ThSz ú.f. 41 (1998)/2, 106–108.

*alapul szolgálhatott feldolgozómunkája számára [...] napvilágra hoz egy elsüllyedt világot: a fegyelem igájába fogott református egyházi életet.*²²

Mára, a II. világháború, az urbanizációs, a szekuláris és internacionális hullámok után megtalálhatatlan, begyűjthetetlen, pótolhatatlan adatokat örökített meg. Hála érte Illyés Endrének! Méltán őrzi emlékét szülőfaluja templomában az az emléktábla, amelyet születésének 100. évfordulójára készítettett a Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója.²³

Válogatott írásai

- A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára, Szeged, 1931.
- A diákszerelme vallásos és erkölcsi elemei, Szeged, é. n. [1932]
- A magyar református földművelő ifjúság lelkigondozásának története, Debrecen, 1936.
- A felekezeti tanítónőképzők felekezeti jellege, Debrecen, 1939.
- A lelki megébredések feltételeiről, In: Csikesz Emlékkönyvek II., 123–141.
- A Károlyi Biblia és a magyar néplélek, In: Károlyi Emlékkönyv, Debrecen, 1940, 338–357.
- Középiskolás lányok konfirmációja és első úrvacsoravétele, Debrecen, 1940.
- Gondolatok a református iskolák református jellegéről, Debrecen, 1940.
- Egyházfegyelem a magyar református egyházban a XVI–XIX. századokban, Debrecen, 1941.
- Az én igám gyönyörűsége, Debrecen, 1943.
- Új gyülekezeti típus felé..., In: Révész Imre (szerk.): Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára, Debrecen, 1946. 219–235.
- Pünkösdi népszokások, *Confessio* 9 (1985)/4, 37–38.
- Keresztelési stóla a Magyar Református Egyházban, In: Bartha Elek–P. Szalay Emőke (szerk.): Vallási néprajz 11. – Illyés Endre néprajzi tanulmányai, Debrecen, 2002, 12–78.
- A házassági stóla a Magyar Református Egyházban, In: Bartha Elek–P. Szalay Emőke (szerk.): Vallási néprajz 11. – Illyés Endre néprajzi tanulmányai, Debrecen, 2002, 79–159.
- Rozmaring a magyar népdalokban. In: Bartha Elek–P. Szalay Emőke (szerk.): Vallási néprajz 11. – Illyés Endre néprajzi tanulmányai, Debrecen, 2002, 160–206.

²² ThSz 17 (1941)/4, 246.

²³ Molnár Ambrus–Fekete Károly–Újváry Zoltán: D. Dr. Illyés Endre teológiai professzor emlékezete, ThSz ú.f. 41 (1998)/2, 102–108.